

Origin and Evolution of Transmitted Lists of the Chronological Order of Qur'anic Revelation in Early Sources

Saeideh Jannesari¹ | Amir Ahmadnezhad²

1. Corresponding Author, PhD, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: sa.jannesari@ahl.ui.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: ahmadnezhad@ltr.ui.ac

Abstract

The chronological order of revelation (*tartīb al-nuzūl*) is among the most fundamental and significant data points for historical dating, yet there is no consensus regarding the content and authenticity of its transmitted reports (*ahādīth*). This study, through an extensive survey of classical sources containing transmitted lists and a detailed comparison of both published and manuscript versions accessible from single sources, seeks to comprehensively and accurately gather and categorize traditions regarding the sequence of revelation. Subsequently, it examines the relationships among these chronological lists, investigates clues for their convergence and divergence, and evaluates the authenticity of the reports using hadith criticism criteria, uncovering the influence of personal judgment (*ijtihād*) and editorial intervention in the transmitted lists. The findings indicate that the compilation, editing, and initial dissemination of these lists were accomplished by three principal figures: 'Aṭā'-i Khorāsānī, Muḥammad b. Sā'ib al-Kalbī, and Ḥusayn b. Wāqid Marwazī, who respectively compiled and disseminated the lists attributed to 'Aṭā', Abū Šāliḥ via Ibn 'Abbās, and 'Ikrimah–Ḥasan Baṣrī. The striking similarity among these three lists attests to their shared origins and roots. Nonetheless, the attribution of any of these transmitted reports to Imām 'Alī or Ibn 'Abbās cannot be confirmed; however, the general structure of these lists is grounded in records, transmissions, and the historical memory of individuals close to the period of revelation. Following the initial dissemination of these lists, both intentional alterations and inadvertent scribal errors further contributed to their inconsistency. While the initial formation of the transmitted lists was based on historical reality, both the instances of disagreement and consensus among these lists should be critically examined on a case-by-case basis.

Keywords: Chronological Order of Quranic Revelation (*Tartīb Nuzūl al-Qur'ān*), Transmissions of Chronological Order, Origin, Dating, 'Aṭā'-i Khorāsānī.

Cite this article: Jannesari, S., & Ahmadnezhad, A. (2025). Origin and Evolution of Transmitted Lists of the Chronological Order of Qur'anic Revelation in Early Sources. *Quranic Researches and Tradition*, 58 (1), 109-133. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

Authors retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jqst.2025.391413.670447>

Article Type: Research Paper

Received: 9-Mar-2025

Received in revised form: 25-May-2025

Accepted: 14-Jul-2025

Published online: 6-Oct-2025

خاستگاه و تطور فهرست‌های نقلی ترتیب نزول قرآن کریم در منابع اولیه

سعیده جان‌نثاری^۱ | امیر احمدنژاد^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکترا، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: sa.jannesari@ahl.ui.ac.ir
۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: ahmadnezhad@ltr.ui.ac

چکیده

ترتیب نزول یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین داده‌های تاریخ‌گذاری است. اما اتفاق نظری بر سر محتوا و اصالت روایات آن وجود ندارد. این پژوهش، با جستجوی گسترده منابع کهن فهرست‌های نقلی و مقایسه دقیق محتوای نسخه‌های مطبوع و مخطوط در دسترس از یک منبع واحد، کوشیده است روایات ترتیب نزول را به صورتی کامل و دقیق گردآوری و دسته‌بندی کند. در گام بعد، ارتباط فهرست‌های ترتیب نزول با یکدیگر و سرخ‌های همگرایی و واگرایی آن‌ها را بررسی کرده و به اعتبارسنجی روایات با معیارهای نقد حدیث و کشف آثار اعمال نظر و اجتهاد در فهرست‌های نقلی پرداخته است. بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گردآوری، تدوین و نشر اولیه فهرست‌های نقلی توسط سه شخصیت اصلی صورت گرفته است: عطاءخراسانی، محمدبن سائب کلیبی و حسین بن واقد مروزی که به ترتیب فهرست عطاء، فهرست ابوصالح از ابن عباس و فهرست عکرمه-حسن بصری را تدوین و منتشر کرده‌اند. شباهت بسیار این سه فهرست نیز گواه اشتراک در اصل و ریشه آن‌هاست. با این حال انتساب هیچ‌کدام از این روایات به امام علی (ع) و ابن عباس قابل اثبات نیست؛ اما شاکله کلی این فهرست‌ها ریشه در مکتوبات، نقل‌ها و حافظه تاریخی افراد نزدیک به نزول دارد. پس از نشر اولیه فهرست‌ها، تغییرات عمدی و خطای سهوی در نقل و کتابت نیز باعث آشفتگی بیشتر آن‌ها شده است. هرچند شکل‌گیری اولیه فهرست‌های روایی مبتنی بر واقعیت تاریخی است. هم‌سور اختلافی در فهرست‌های نقلی و هم حد مشترک و اجماعی این فهرست‌ها به صورت موردی قابل نقد هستند.

کلیدواژه‌ها: فهرست ترتیب نزول قرآن، روایات ترتیب نزول، خاستگاه، تاریخ‌گذاری، عطاءخراسانی.

استناد: جان‌نثاری، سعیده، و احمدنژاد، امیر (۱۴۰۴). خاستگاه و تطور فهرست‌های نقلی ترتیب نزول قرآن کریم در منابع اولیه. پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۵۸ (۱)، ۱۰۹-۱۳۳.

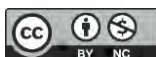
نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۴ DOI: <https://doi.org/10.22059/jqst.2025.391413.670447>

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳

انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

مقدمه

در دهه‌های اخیر تلاش برای فهم قرآن کریم در بافت تاریخی و سیر نزولی آن بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است. ارتباط تنگاتنگ معنای آیات با شرایط و زمان نزول و نیز بیان تدریجی آموزه‌های هدایتی و تربیتی در سیر نزول، اهمیت و ضرورت تاریخ‌گذاری و علم به ترتیب نزول سور قرآن را برای فهم صحیح و دریافت مراد الهی نشان می‌دهد. از قرون اولیه نیز بحث ترتیب نزول اهمیت و حساسیت داشته، با این تفاوت که کارکرد اصلی آن در بحث ناسخ و منسوخ بوده است. با وجود این، در مصحف رایج قرآن اثری از ترتیب تاریخی سور وجود ندارد. متن آیات و سور نیز تصریحی به زمان نزول ندارند و تنها در برخی سور و آیات به موقعیت نزول اشاراتی شده است. اما گزارش‌های متعددی از ترتیب نزول سور قرآن نقل شده است که دارای وجوه اشتراک و در حین حال افتراق و تعارضاتی با یکدیگر هستند. ردیابی منابع ترتیب نزول نشان می‌دهد که تعدد نقل و اختلافات موردی در متن فهرست‌های ترتیب نزول به مرور گسترش یافته و روایات در اسناد و محتوا دچار آشفتگی بیشتری شده است. توجه روزافزون به رویکرد تاریخی در فهم متن قرآن، پژوهشگران غربی و اسلامی را بر آن داشته که معضل آشفتگی فهرست‌های روایی را به گونه‌ای حل و فصل کنند. نتیجه غالب پژوهش‌های انجام شده گزارشی ناکامل از روایات ترتیب نزول، نقد کلی فهرست‌ها، تدوین روشی برای کشف ترتیب نزول و در نهایت استخراج یک فهرست واحد از روایات متعدد و یا به طور خاص پیشنهاد یک فهرست اجتهادی است. اما اساس و زیربنای این پژوهش‌ها یعنی بررسی دقیق روایات ترتیب نزول و ریشه‌یابی این فهرست‌ها مغفول مانده و مخاطب را در پذیرش رأی و نتیجه‌گیری خود متقاعد نمی‌کند. مسأله اینجاست که مفسر و محقق بیش از آن که بخواهد پیشنهاد یک فهرست را از پژوهشگری معاصر بشنود، می‌خواهد بفهمد که ریشه‌های شکل‌گیری این روایات کجاست، آیا این فهرست‌ها اعتبار و اصالت دارند و دلیل اختلاف فهرست‌ها چیست. این خلاء بنیادین در دانش علوم قرآنی، یعنی مبهم بودن اصل، ریشه، مبنا و میزان اعتبار این روایات در این پژوهش هدف قرار گرفته است.

۱. پیشینه

اولین آثار مکتوب از روایات ترتیب نزول از قرن سوم هجری به بعد به دست ما رسیده است. فراوانی تألیفات تفسیری، تاریخی و علوم قرآنی (از جمله کتاب‌های العدد و کتب ناسخ و منسوخ) و حتی کلامی که به موضوع مکی-مدنی و ترتیب نزول قرآن پرداخته‌اند، اوج گرفتن اهمیت این مبحث در قرن‌های سوم، چهارم و پنجم را نشان می‌دهد. در بخش فرایند پژوهش این تألیفات معرفی می‌شوند. در این پژوهش آثار مربوط به ده قرن نخست هجری، به عنوان منابع اصلی روایات ترتیب نزول مد نظر قرار گرفته‌اند؛ زیرا منابع بعد از قرن دهم حاوی نقل روایت ترتیب نزول جدیدی نسبت به منابع در دسترس پیشین نیستند. بعضی از منابع ده قرن نخست به چند روایت ترتیب نزول و برخی تنها به یک

روایت اشاره کرده و در واقع فقط ترتیب نزول منتخب خود را اعلام کرده‌اند. برای مثال، ابوالقاسم حسن بن محمد بن حبیب نیشابوری (متوفی ۴۰۶) تنها به گزارش ترتیب نزولی از حسین بن واقد مروزی بسنده کرده است (نیشابوری، راضی، ۱۹۸۸).

آخرین منبعی که حاوی روایت ترتیب نزول جدیدی نسبت به منابع پیشین است، «الاتقان فی علوم القرآن» تألیف جلال‌الدین سیوطی است که در قرن دهم هجری نوشته شده است. این اثر به دلیل جمع‌آوری و نظم مطالب مرتبط با علوم قرآنی، از جمله روایات ترتیب نزول، به عنوان منبعی جامع شناخته می‌شود.

در قرون بعد نیز توجه به روایات ترتیب نزول و استناد به کتب پیشین دیده می‌شود. به خصوص در دهه‌های اخیر با افزایش توجه به رویکرد تاریخی در فهم ماهیت و تفسیر قرآن و پس از انتشار کتاب «تاریخ قرآن» نولدکه، به شکل جدی‌تری به گردآوری و تحلیل روایات ترتیب نزول پرداخته شده است. در میان آثار و تحقیقات موجود در زمینه فهرست‌های ترتیب نزول روایی، گزارش دکتر محمود رامیار در کتاب «تاریخ قرآن» (۱۳۶۹)، پژوهش دکتر جعفر نکونام در قالب رساله دکتری (۱۳۷۳) و کتاب «درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن» (۱۳۸۰)، تحقیقات دکتر عبدالکریم بهجت‌پور در «شناخت‌نامه‌ی تنزیلی سوره‌های قرآن کریم» (۱۳۹۴) و دو کتاب «الوحده التاریخیه للسرور القرآنی» (۱۴۲۷ق) و «علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم و سوره» (۱۴۲۳ق) نوشته‌ی عمران سمیح نزال و دکتر احمد شکری، گردآوری و دسته‌بندی جامع‌تری نسبت به سایر تحقیقات دارند. با وجود این، در این تألیفات نیز به گزارش روایات از چند منبع بسنده شده، رابطه میان فهرست‌های روایی و تبار و اعتبار این روایات به صورتی کلی از منظر مؤلف مطرح شده است. در این اظهار نظرهای کلی نیز اختلاف بسیار است. برای مثال، گوستاو ویل از اسلام‌پژوهان آلمانی پیش‌تاز در تحقیق در ترتیب تاریخی قرآن، فهرست‌های موجود را نه تنها برای اروپاییان بلکه برای خود مسلمانان نیز گیج‌کننده و فاقد ارزش دانسته است (weil, 1844, p53)؛ علامه طباطبایی اتصال این روایات به پیامبر (ص) را رد کرده و ارزش و اعتباری برای این روایات قائل نیست (طباطبایی، ۱۳۵۳، ۱۸۶)؛ دکتر نکونام فهرست‌های روایی را معتبر و ریشه آنها را نقل از ابن عباس و او از امام علی (ع) و در نتیجه متصل به پیامبر (ص) دانسته (نکونام، ۱۳۸۰، ۱۳۷) و عمران سمیح نزال این روایات را اجتهادات صحابه، تابعان و اتباع ایشان معرفی کرده است (نزال، ۱۴۲۷، ۶۴). در پژوهش حاضر تلاش شده است با بررسی عمیق و دقیق فهرست‌های روایی و ردیابی آنها در منابع کهن، روند شکل‌گیری این فهرست‌ها بازسازی شود.

۲. فرایند پژوهش

به عنوان گام اول در این پژوهش، تمامی روایات ترتیب نزول در منابع موجود و با تمرکز بر منابع کهن ردیابی و استخراج شده و دسته‌بندی کاملی بر اساس قائل روایات و منابع آنها ارائه می‌شود. روایات

ترتیب نزول در این منابع که بیش از ۳۰ روایت است، بر اساس سند ذیل ۱۶ عنوان روایت قرار داده شد:

۱. فهرست امام علی (ع)-شهادت ۴۰ق-به نقل از سعیدبن مسیب-م ۹۴ یا ۱۰۰ق (المبانی^۱)، نسخه خطی، ۸؛ المبانی، جفری، ۱۳۹۲، ۱۴)
۲. فهرست امام علی (ع) به نقل از مقاتل بن سلیمان-م ۱۵۰ق (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۹آ)
۳. فهرست ابن عباس-م ۶۸ق-به نقل از کُزَیب-م ۹۸ق (ابن العربی، ۱۴۱۳، ۱۲)
۴. فهرست ابن عباس به نقل از ابوصالح-م ۸۶ تا ۱۱۱ تا ۱۲۰ق-از طریق کلیبی-م ۱۴۶ق (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ۳۳؛ المبانی، جفری، ۱۳۹۲، ۸) و فهرست ابن عباس به نقل از کلیبی (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۹آ)
۵. فهرست ابن عباس از طریق مجاهد-م ۱۰۲ تا ۱۰۴ق (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۷، ۱۴۳)
۶. فهرست ابن عباس به نقل از عطاءخراسانی-م ۱۳۵ق-از طریق عثمان بن عطاء و ابن جُریج (ابن ضریس، ۱۴۰۸ق، ۳۳؛ ابن عبدالکافی، ۱۴۳۱، ۱۷۴؛ المبانی، جفری، ۱۳۹۲، ۱۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۴۱۰).
۷. فهرست جابر بن زید-م ۹۳ یا ۱۰۳ق (دانی، ۲۰۱۱، ۱۷۱؛ جعبری، ۱۴۳۱، ۲۹۲؛ سیوطی، ۱۳۹۴ق، ج ۱، ۹۶)
۸. فهرست مجاهد-م ۱۰۲ تا ۱۰۴ق (ابن ندیم، ۱۴۱۷، ۳۷؛ ابن العربی، ۱۴۱۲ق، ۱۰)
۹. فهرست عکرمه-م ۱۰۵ق-و حسن بصری-م ۱۱۰ق (کیال، نسخه خطی، تصویر ۱۴۵؛ بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۷، ۱۴۲)
۱۰. فهرست محمد بن مسلم زهری-م ۱۲۴ق (زهری، ۱۴۲۹، ج ۱، ۳۷)
۱۱. فهرست عطاءخراسانی-م ۱۳۵ق-از طریق شعیب بن زریق و محمد بن شعیب از عثمان بن عطاء (ماوردی، بی تا، ج ۶، ۳۱۰؛ حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۴۱۲).
۱۲. فهرست امام صادق (ع)-شهادت ۱۴۸ق (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۹آ)
۱۳. فهرست مقاتل بن سلیمان-م ۱۵۰ق (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۹آ)
۱۴. فهرست حسین بن واقد-م ۱۵۷ یا ۱۵۹ق (نیشابوری، راضی، بی تا، ۱۹۸۸؛ شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۹آ)
۱۵. فهرست سعید بن سالم-م حدود ۱۹۰ق (عاصمی، ۱۴۱۸، ج ۱، ۳۶)
۱۶. فهرست محمد بن عمر رومی-م ۲۳۱ تا ۲۴۰ق (الرازی، بی تا، ۷۹)

^۱ المبانی لنظم المعانی که نسخ خطی و محقق آن در این پژوهش بررسی شد.

روایات فوق در منابع دیگری نیز آمده‌اند که در این پژوهش یافت شده و بررسی شده‌اند؛ اما در مجموعه بالا، تنها به کهن‌ترین و اهم این منابع که تحریر متفاوتی گزارش کرده‌اند، در قالب ارجاع‌دهی، اشاره شد. در مجموعه بالا، منظور از فهرست‌های روایی، فهرست‌های کامل یا نسبتاً کامل-با صرف نظر از جاافتادگی‌ها-هستند.

در مرحله بعد، روایات ترتیب نزول از حیث سند و محتوا با سایر فهرست‌های روایی مقایسه و سرنخ‌های همگرایی و واگرایی آن‌ها در متن و سند را که به کشف ریشه و خاستگاه آن‌ها کمک می‌کند بررسی شده‌است. در گام سوم به اعتبارسنجی روایات با روش ارزیابی منابع، اسناد و متن پرداخته و آثار تغییرات عمدی در اسناد و اعمال نظر و اجتهاد در متن فهرست‌های نقلی ردیابی شده‌است. بررسی‌های صورت گرفته در این مرحله به طور خلاصه عبارتند از:

۱. روند شکل‌گیری و تغییر و تحول روایت در منابع
 ۲. دقت در محتوای روایت شامل فهرست ترتیبی و عبارات توضیحی
 ۳. مقایسه محتوای هر روایت با سایر روایات ترتیب نزول: توجه به تشابه لفظی میان روایات از جمله نام‌گذاری مشابه برای سوره‌ها، تشابه توضیحات، تکرار اشتباهات لفظی در روایات، حذف و اضافه‌های سهوی و عمدی به خصوص در مورد سوره حمد و نیز جابه‌جایی‌های عمدی در ترتیب سور
 ۴. توجه به سایر روایات تاریخ‌گذاری و اقوال مکی-مدنی از صاحبان و راویان فهرست‌ها
 ۵. توجه به وضعیت سند و ترسیم شبکه اسناد راویان
 ۶. بررسی شرح حال و جرح و تعدیل راویان با استفاده از کتب رجالی
 ۷. توجه به بوم راویان و مؤلفان منابع
- سپس تلاش شده‌است از مجموعه داده‌ها و برآیند سرنخ‌های به دست آمده، مبنای اختلاف میان روایات ترتیب نزول کشف شده و از رهگذر تبارشناسی و اعتبارسنجی، درباره ریشه، اصالت و اعتبار آن، قضاوت شود. مقاله حاضر دستاوردهای این پژوهش را ارائه می‌کند.
- لازم به ذکر است که بررسی متنی روایات ترتیب نزول در این پژوهش در راستای تشخیص تبار و اعتبار روایت است و جایگاه نزول صحیح سوره‌ها به صورت موردی بررسی نمی‌شود. تاریخ‌گذاری و تعیین ترتیب صحیح نزول سور نیاز به پژوهش‌های جداگانه دارد. گزارش‌ها و نتایج پژوهش حاضر می‌تواند مقدمه‌ای برای ورود به نقد متنی ترتیب‌های نزول و تاریخ‌گذاری سور با روش‌های نقلی و اجتهادی مانند توجه به سیاق و مضامین باشد.

۳. منابع فهرست‌های روایی ترتیب نزول در ده قرن نخست

بخش مهمی از این پژوهش، به جستجوی روایات ترتیب نزول در منابع کهن و گردآوری آن‌ها اختصاص یافته‌است. تعداد منابع حاوی فهرست‌های ترتیب نزول، مربوط به ده قرن نخست، که در

این پژوهش به آن‌ها دست‌یافته و بررسی شدند، ۳۶ اثر هستند که ۳۰ اثر از آن‌ها فهرست کامل یا نسبتاً کاملی (بیش از ۱۰۰ سوره) را نقل کرده‌اند. از میان این منابع، به نسخ خطی ۱۱ اثر (شامل بخش ترتیب نزول) دست‌یافتیم. از برخی آثار بیش از یک نسخه خطی بررسی شد. نسخ مطبوع مختلف منابع نیز بررسی و با نسخ خطی تطبیق داده شد. در این پژوهش، منابع جدیدی یافت شدند که پیش از این محققان در مجموعه منابع حاوی فهرست‌های روایی از آن‌ها نام نبرده‌اند. به نام برخی منابع نیز در تحقیقات پیشین اشاره شده‌است اما محققان به متن خود کتاب دست نیافته‌اند، بلکه از اشاره منابع بعدی دریافتند که این منبع باید حاوی فهرست ترتیب نزول باشد. دستیابی به این منابع ضمن ایجاد امتیاز جامعیت پژوهش حاضر، نتایج مهمی در تبارشناسی، اعتبارسنجی و مبنایابی فهرست‌های روایی در برداشته‌است. منابع موجود و در دسترس از فهرست‌های روایی، مربوط به ده قرن نخست هجری، که تا زمان نگارش مقاله به دست آمده‌اند، به ترتیب تاریخی مؤلفان عبارتند از:

(علامت □ نشان‌دهنده دستیابی به نسخه خطی منبع است)

۱. □ الناسخ والمنسوخ و تنزيل القرآن بمكة والمدینة-محمدبن مسلم بن عبدالله بن شهاب الزهري، مدنی (متوفی ۱۲۴) به روایت محمدبن الحسین السلمي (متوفی ۴۱۲):
 - ۱-۱. روایت زهري
 ۲. انساب الاشراف-احمدبن یحیی البلاذری، بغدادی (متوفی ۲۷۹):
 - ۱-۲. روایت کربیب مدنی از ابن عباس شامل ۴ سوره اول
 - ۲-۲. چند روایت دیگر از ابوصالح کوفی، مجاهد مکی و دیگران از اولین سوره‌های نازل در مکه
 ۳. کتاب عدد آی القرآن-الفضل بن شاذان الرازی، ری (قرن ۳) روایت شده در قرن ۴:
 - ۱-۳. روایت محمدبن عمر الرومی
 ۴. تاریخ الیعقوبی-احمدبن ابی‌یعقوب، مصری-بغدادی (متوفی ۲۸۴ یا بعد از ۲۹۲):
 - ۱-۴. روایتی از مصحف امام علی (ع)
 - ۲-۴. روایت ابوصالح باذام کوفی از ابن عباس
 ۵. فضائل القرآن وما أنزل من القرآن بمكة وما أنزل بالمدينة-محمدبن ایوب بن یحیی بن الضریس، رازی (اهل ری) / کوفی (م ۲۹۴):
 - ۱-۵. روایت عطاءخراسانی از ابن عباس
 ۶. جامع البیان فی تفسیر آی القرآن-محمدبن جریر طبری (م ۳۱۰)
 - ۱-۶. روایت عایشه شامل ۴ سوره اول
 ۷. □ عدد آی القرآن-ابوالعباس الکیالی، بصری (قرن ۴):
 - ۱-۷. روایت عکرمه و حسن بصری
 ۸. عدد سور القرآن و آیاته و کلماته و حروفه-عمر بن محمد بن عبدالکافی، - (زنده در ۴۰۰):
 - ۱-۸. روایت عطاءخراسانی از ابن عباس

۹. التنبيه على فضل علوم القرآن (تنزيل القرآن و ترتيبه) - الحسن بن محمد بن الحسن بن حبيب النيسابوري، نيشابوري (م ۴۰۶):
- ۹-۱. روايت حسين بن واقد مروزي
۱۰. المبانى لنظم المعانى - احمد بن محمد العاصمى يا حامد بن احمد الطحيرى، نيشابوري (اوایل قرن ۵):
- ۱۰-۱. روايت ابوصالح باذام كوفى از ابن عباس
- ۱۰-۲. روايت عطاءخراسانى از ابن عباس
- ۱۰-۳. روايت سعيد بن المسيب مدنى از امام على (ع)
۱۱. زين الفتى فى شرح سورة هل اتى - همان مؤلف:
- ۱۱-۱. مکتوبه سعيد بن سالم مكى
- ۱۱-۲. روايت ابوصالح باذام كوفى از ابن عباس
- ۱۱-۳. روايت عطاءخراسانى از ابن عباس
- ۱۱-۴. روايت سعيد بن المسيب مدنى از امام على (ع)
۱۲. الفهرست - ابن ندیم محمد بن ابى يعقوب، بغدادى (م ۳۸۰)
- ۱۲-۱. روايت محمد بن نعمان بن بشير، مجاهد مكى، عطاءخراسانى از ابن عباس
۱۳. البيان فى عد آى القرآن - ابو عمرو عثمان بن سعيد الدانى، قرطبي اندلسى (م ۴۴۴):
- ۱۳-۱. روايت جابر بن زيد از دى بصرى
۱۴. النكت و العيون فى تفسير القرآن الكريم - على بن محمد بن حبيب الماوردى، بصرى - بغدادى (م ۴۵۰)
- ۱۴-۱. روايت عطاءخراسانى
۱۵. دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشريعة - ابوبكر احمد بن الحسين البيهقى، نيشابوري (م ۴۵۸):
- ۱۵-۱. روايت عكرمه و حسن بصرى
- ۱۵-۲. روايت مجاهد مكى از ابن عباس
۱۶. التيسير فى التفسير (تفسير قشيري) - عبد الكريم بن هوزان القشيري النيسابوري، نيشابوري (م ۴۶۵):
- ۱۶-۱. بى نام (نتیجه تبارشناسی: برگرفته از روايت حسين بن واقد مروزي)
۱۷. اسباب نزول القرآن - على بن احمد الواحدى، نيشابوري (م ۴۶۸):
- ۱۷-۱. روايت عكرمه و حسن بصرى (متن ناكامل)
- ۱۷-۲. روايتى از امام سجاد (ع) به نقل از حسين بن واقد مروزي فقط شامل اول و آخر ما نزل
۱۸. الايضاح فى القرائات العشر - احمد بن ابى عمر اندرابى، خراسانى نيشابوري (م ۴۷۰):

- ۱۸-۱. روایت عکرمه و حسن بصری
- ۱۸-۲. روایت ابوصالح باذام کوفی از ابن عباس
- ۱۸-۳. روایت عطاءخراسانی از ابن عباس
- ۱۸-۴. روایت سعیدبن المسیب مدنی از امام علی (ع)
۱۹. شواهد التنزیل لقواعد التفضیل-عبیدالله بن عبدالله حسکانی، نیشابوری (م حدود ۴۹۰):
- ۱۹-۱. روایت عطاءخراسانی از ابن عباس از دو طریق (متن ناکامل)
- ۱۹-۲. روایت مجاهد مکی از ابن عباس (متن ناکامل)
- ۱۹-۳. روایت ابوصالح باذام کوفی از ابن عباس (متن ناکامل)
- ۱۹-۴. روایت عکرمه و حسن بصری از دو طریق (متن ناکامل)
- ۱۹-۵. روایت عطاءخراسانی (متن ناکامل)
- ۱۹-۶. روایت حسین بن واقد مروزی (متن ناکامل)
۲۰. الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم-محمدبن عبدالله معافری، اندلسی (م ۵۴۳):
- ۲۰-۱. روایت کریم مدنی از ابن عباس
- ۲۰-۲. روایت مجاهد مکی
۲۱. مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار (تفسیر شهرستانی)-محمدبن عبدالکریم شهرستانی، خراسانی نیشابوری (م ۵۴۸):
- ۲۱-۱. فهرست مقاتل بن سلیمان مروزی بصری از رجالش
- ۲۱-۲. فهرست مقاتل بن سلیمان از امام علی (ع)
- ۲۱-۳. فهرست کلبی کوفی از ابن عباس
- ۲۱-۴. فهرست حسین بن واقد مروزی
- ۲۱-۵. فهرست شعبه ازدی عراقی از مصحف امام صادق (ع)
۲۲. مجمع البیان فی تفسیر القرآن-فضل بن حسن الطبرسی، مشهدی-سبزواری (م ۵۴۸):
- ۲۲-۱. روایت عطاء از ابن عباس
- ۲۲-۲. روایت عکرمه و حسن بصری (متن ناکامل)
- ۲۲-۳. روایت سعیدبن المسیب مدنی از امام علی (ع) (متن ناکامل)
۲۳. جمال القراء و کمال الإقراء-علی بن محمد السخاوی، همدانی-مصری (م ۶۴۳):
- ۲۳-۱. فهرست عطاءخراسانی
۲۴. حسن المدد فی معرفة فن العدد-ابراهیم بن عمر الجعبری، بغدادی-دمشقی (م ۷۳۲):
- ۲۴-۱. روایت جابر بن زید ازدی بصری
۲۵. قصیده تقریب المأمول فی ترتیب النزول-همان مؤلف:
- ۲۵-۱. بی نام (همان ترتیب جابر بن زید)

۲۶. لباب التأویل فی معانی التأویل (تفسیر خازن) - علی بن محمد خازن، بغدادی (م ۷۲۵):
 ۱-۲۶. بی نام (نتیجه تبارشناسی: برگرفته از روایت حسین بن واقد در التنبيه نیشابوری)
 ۲۷. تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام - محمد بن احمد الذهبی، دمشقی (م ۷۴۸):
 ۱-۲۷. فهرست عکرمه و حسن بصری
 ۲۸. البرهان فی علوم القرآن - محمد بن بهادر زرکشی، مصری (م ۷۹۴):
 ۱-۲۸. بی نام از منبع التنبيه نیشابوری (همان فهرست حسین بن واقد)
 ۲۹. بصائر ذوی التمییز فی لطائف الكتاب العزیز - محمد بن یعقوب فیروزآبادی، فارسی (م ۸۱۷):
 ۱-۲۹. بی نام از منبع تفسیر ماوردی و التنبيه نیشابوری (همان فهرست حسین بن واقد)
 ۳۰. امتاع الاسماع بما للنبی من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع - أحمد بن علی المقریزی، مصری (م ۸۴۵):
 ۱-۳۰. بی نام از منبع تفسیر قشیری (همان فهرست حسین بن واقد)
 ۳۱. فتح الباری بشرح صحیح البخاری - أحمد بن علی بن حجر العسقلانی، مصری (م ۸۵۲):
 ۱-۳۱. روایت عطاء خراسانی از ابن عباس
 ۲-۳۱. فهرست مصحف امام علی (ع) شامل ۷ سوره
 ۳۲. عمدة القاری فی شرح صحیح البخاری - محمود بن احمد العینی، مصری (م ۸۵۵):
 ۱-۳۲. فهرست مصحف امام علی (ع) شامل ۷ سوره
 ۳۳. مصاعد النظر للإشراف علی مقاصد السور - ابراهیم بن عمر البقاعی، دمشقی (م ۸۸۵):
 ۱-۳۳. روایت جابر بن زید ازدی بصری
 ۲-۳۳. روایت عکرمه و حسن بصری
 ۳۴. الاتقان فی علوم القرآن - عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، مصری (م ۹۱۱):
 ۱-۳۴. روایت مجاهد مکی
 ۲-۳۴. روایت عکرمه و حسن بصری
 ۳-۳۴. روایت عطاء خراسانی از ابن عباس
 ۴-۳۴. روایت جابر بن زید ازدی بصری
 ۵-۳۴. فهرست مصحف امام علی (ع) شامل ۶ سوره
 ۳۵. التخبیر فی علم التفسیر - همان مؤلف:
 ۱-۳۵. روایت عکرمه و حسن بصری
 ۳۶. تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس - حسین بن محمد الدیار بکری، مکی (م ۹۶۶):
 ۱-۳۶. روایت حسین بن واقد مروزی
 در چینش تاریخی این منابع، آخرین منبعی که روایت جدیدی عرضه کرده، الاتقان سیوطی است که فهرست جابر بن زید را از منبعی که هم اکنون موجود یا در دسترس نیست و حاوی طریق جدیدی

برای این روایت است، نقل کرده‌است. منابع بعد از قرن دهم (تا جایی که برای این پژوهش بررسی شد)، حاوی روایت جدیدی نیستند.

۴. ۵- وضعیت منابع فهرست‌های ترتیب نزول

برخی از منابع فهرست‌های روایی میراث ارزشمندی به شمار می‌آیند، هم از لحاظ قدمت اثر و هم تخصص و شهرت مؤلفان؛ به طوری که حتی اگر نقل‌های این فهرست‌ها دچار ضعف سندی و اشکالات متنی باشد، به اعتبار مؤلف در میان اهل تفسیر و علوم قرآن پذیرفته شده‌اند. آثاری مانند تاریخ یعقوبی، فضائل القرآن ابن‌ضریس، دلائل النبوة بیهقی و در منابع شیعی، مجمع البیان طبرسی. ردیابی فهرست‌ها در منابع و یافتن اولین اثر نشردهنده روایت قابل توجه است:

۱. منابع فهرست‌های منسوب به امام علی (ع):

۱-۱. ترتیبی که در تاریخ یعقوبی در قرن ۳ برای مصحف امام علی (ع) آمده‌است، ضمن آنکه به ترتیب نزول نیست، با وجود قدمت و اهمیت منبع، در تألیفات دیگر با استقبال مواجه نشده‌است. بوم یعقوبی بغداد و مصر است.

۲-۱. کهن‌ترین منبعی که برای ترتیب چند سوره‌ای مصحف امام علی (ع) بر حسب نزول به دست آمد، فتح الباری ابن‌حجر در قرن ۹ است. ردیابی پیش از آن یافت نمی‌شود. بوم او مصر است و پس از آن نیز چند مؤلف مصری آن را گزارش کرده‌اند.

۳-۱. روایت سعیدبن‌مسیب از امام علی (ع) تنها توسط کرامیان خراسان با انگیزه کلامی (قائل بودن به فضائل حضرت علی (ع) و خاندان او) نشر یافته‌است. کهن‌ترین منبع آن، مقدمه تفسیر المبانی و کتاب زین‌الفتی از یک مؤلف کرامی در قرن ۵ است. ورود این روایت به منابع شیعی از طریق منابع کرامی و در قرن ۶ توسط طبرسی در مجمع البیان صورت گرفته‌است.

۴-۱. فهرست مقاتل از امام علی (ع) نیز جز در تفسیر شهرستانی در قرن ۶ منبعی برای آن یافت نشد. شهرستانی نیز خراسانی است.

۲. منابع فهرست‌های منسوب به ابن‌عباس:

۱-۲. فهرست کریب به روایت از کتاب ابن‌عباس تنها در ناسخ و منسوخ ابن‌العربی اندلسی در قرن ۶ آمده‌است، هرچند بخشی از آن با سند کامل‌تر در انساب الاشراف بلاذری بغدادی در قرن ۳ وجود دارد. بی‌اعتنایی به این سند با وجود قدمت منبع جای تأمل است.

۲-۲. فهرست ابوصالح در تاریخ یعقوبی در قرن ۳ و با تغییرات حائز اهمیتی در آن در المبانی و زین‌الفتی مربوط به عالم کرامی خراسان در قرن ۵ آمده و از این دو منبع تکثیر شده‌است.

۳-۲. فهرست مقطوع مجاهد اول بار بدون سند در الفهرست ابن‌ندیم بغدادی در قرن ۴ و سند روایتی از او متصل به ابن‌عباس اما بدون متن در دلائل النبوه بیهقی نیشابوری قرن ۵ آمده‌است.

۲-۴. روایت عطاء در فضائل القرآن ابن‌ضریس کوفی مربوط به قرن ۳ با دو طریق و اسناد به ابن‌عباس آمده‌است. این روایت را ماوردی به صورت مقطوع در قرن ۵ گزارش کرده‌است. ماوردی بصری-بغدادی است.

۳. فهرست جابر را ابوعمرو دانی در قرن ۵ در کتاب البیان خود آورده‌است و منابع بعدی یعنی البرهان جعبری و قصیده او و نیز مصاعدالنظر بقاعی از آن مأخوذ است، اما این منابع مغفول مانده و فهرست جابر با اختلافات غیرقابل چشم‌پوشی از منبعی مفقود در الاتقان قرن ۱۰ نقل شده‌است که مرجع همگان واقع شده‌است. دانی اندلسی است و بخشی از عمر را خود در مصر به تحصیل علم پرداخته و سیوطی نیز مصری است.

۴. فهرست عکرمه و حسن بصری در کتابی با عنوان عدد آی القرآن از ابوالعباس الکیال بصری مربوط به قرن ۴ آمده‌است که مانند بسیاری دیگر از کتاب‌ها به آن اعتنایی نشده و به صورت نسخه خطی باقی مانده‌است. بیهقی در قرن ۵ این روایت را در دلائل النبوه آورده و این منبع مورد استقبال قرار گرفته‌است. بنابراین اولین منابع این روایت بصری و خراسانی است.

۵. فهرست زهری تنها در کتابی منسوب به او مربوط به قرن ۲ آمده که در قرن ۵ روایت شده‌است و از هیچ طریق دیگری و در هیچ منبع دیگری این فهرست از او نقل نشده‌است.

۶. فهرست مصحف امام صادق (ع) به نقل از شعبه‌بن حجاج که قبل و بعد از تفسیر شهرستانی (خراسانی) در قرن ۶ در منبع دیگری یافت نشد.

۷. فهرست حسین بن واقد اول بار در کتاب التنبیه ابن‌حیب نیشابوری ابتدای قرن ۵ آمده و از آنجا در منابع متعددی منتشر شده‌است.

۸. فهرست مکتوبه سعید بن سالم را مؤلف زین الفتی در قرن ۵ با نگاه نقد آورده و می‌گوید یکی از دلایلی که مخالفان برای رد مدنی بودن انسان و نزول آن در شأن و فضیلت حضرت علی (ع) به آن استناد می‌کنند، حدیثی است که در ترتیب نزول قرآن روایت شده و ابوسهل انماری در کتاب «فیه ما فیه» آورده

۹. فهرست محمد بن عمر رومی را فضل بن شاذان رازی در قرن ۳ در کتاب العدد خود آورده‌است. در قرن ۴ گزیده این کتاب توسط محدثی مصری تدوین شده‌است. وقتی منبعی با چنین قدمتی سعی در انتساب فهرست به تابعان و صحابه ندارد، انتساب‌ها و سند‌های منابع متأخر جای تردید دارد.

غالب مؤلفانی که فهرست‌ها را گزارش کرده‌اند، خراسانی هستند: ابن‌حیب نیشابوری، عاصمی یا طحیری مؤلف المبانی و زین الفتی، واحدی، اندرابی، حسکانی، بیهقی و شهرستانی. سایر مؤلفان اکثراً عراقی و مصری هستند.

۵. ۶- وضعیت سندی فهرست‌های ترتیب نزول

با استناد به اصول و ملاک‌های نقد حدیث مانند رجال، ویژگی‌های ساختاری و ظاهری سند، وضعیت سند از حیث اتصال و طرق نقل روایت^۲، اسناد هیچ کدام از این روایات در منابع یادشده اعتباری ندارند:

۱. فهرست‌های مصحف امام علی (ع) و مقاتل از امام علی (ع) سندی ندارند. فهرست سعیدبن مسیب از امام علی (ع) نیز تنها با یک طریق نقل شده است. علاوه بر غریب بودن سند، بعضی از رجال آن نیز ناشناخته هستند یا وضعیت رجالی معلومی ندارند و اتصال سند نیز محرز نیست.

۲. فهرست‌های منسوب به ابن عباس در چهار شاخه اصلی که هر کدام بوم متفاوتی دارند آمده است. سند روایت کریم تفرّد در نقل دارد و به اصطلاح غریب الاسناد و المتن است. روایت ابوصالح از دو طریق نقل شده که یکی شرط اتصال سند را ندارد و رجال طریق دیگر روایت غالباً جرح شده‌اند. روایت مجاهد از یک طریق مقطوع است و سندی ندارد، از طریق دیگر با سندی غریب و فاقد متن است. روایت عطاء نیز هم به طریق مقطوع و هم مسند به ابن عباس نقل شده است، در حالی که عطاء اتصال با ابن عباس ندارد و طرق نقل مسند به ابن عباس به یک حلقه مشترک (عمر بن هارون) می‌رسد که وضعیت رجالی خوبی هم ندارد. در میان اسناد روایات منسوب به ابن عباس، نقل مقطوع از عطاء به دلیل عدم تفرّد در نقل و اتصال سند بیش از سایر روایات قابل اعتنا است، هر چند دیگر منسوب به ابن عباس نیست.

۳. فهرست‌های مقطوع نقل شده از تابعان و نسل‌های بعد: در این روایات تلاشی برای اعتباربخشی به آن‌ها با اسناد به ابن عباس نشده است. هر چند برخی آن‌ها را مرفوع می‌دانند و ابن عباس یا امام علی (ع) و در ادامه پیامبر (ص) را در آن به تقدیر فرض می‌کنند (نکونام، ۱۳۸۰، ۱۳۷). روایت جابر بن زید به طریق مفرد نقل شده و تنها در طبقات متأخرتر با دو سند گزارش شده است. روایت عکرمة و حسن نیز به طریق مفرد نقل شده و در طبقات متأخرتر شهرت یافته و سند آن تکثیر شده است. روایت زهری نیز به طریق مفرد نقل شده است. فهرست مصحف امام صادق (ع) جز آنکه به راوی او شعبه تصریح شده سندی ندارد و به طریقی مفرد در یک منبع آمده است. سند فهرست حسین بن واقد، نقل از سعید بن سالم و سخن محمد بن عمر رومی نیز مفرد و غریب است و به هیچ یک از صحابه، تابعان یا حتی اتباع ایشان مسند نیستند. با این اوصاف روایات مقطوع همگی دچار تفرّد در نقل هستند و به جز روایت عکرمة و حسن، بقیه را می‌توان به اصطلاح غریب الاسناد و المتن خواند. روایت عکرمة و حسن نیز به دلیل این که روایان انتهای سند در چند طبقه یک نفر هستند، مفرد و غریب المتن خوانده می‌شود. در بخش ۹ شبکه اسناد

^۲ برای به کارگیری روش‌های سنتی و مصطلح الحدیث، کتاب آسیب شناخت حدیث دکتر عبدالهادی مسعودی (مسعودی، ۱۳۸۹) و درایة الحدیث-بازپژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین دکتر شادی نفیسی (نفیسی، ۱۳۹۸) راهنما قرار داده شد.

روایات ترسیم شده‌است. حضور راویان ضعیف یا مجهول در اسناد این روایات نیز به کاهش اعتبار سند می‌افزاید.

۶. وضعیت متنی فهرست‌های ترتیب نزول

ردیابی فهرست‌ها در منابع اولیه و مقایسه متن فهرست‌ها با یکدیگر همگرایی زیاد میان این فهرست‌ها را نشان می‌دهد. از زوایای مختلفی می‌توان ارتباط فهرست‌ها را دید؛ از جمله ارتباط راویان، جایگذاری‌های خاص در فهرست‌ها و نام‌گذاری‌های خاص سور. در برخی فهرست‌ها شاخصه‌های مشترکی وجود دارد که منشعب شدن آن‌ها از برخی فهرست‌های دیگر را نشان می‌دهد، به طوری که می‌توان با ملاک‌های متنی یا سندی دسته‌بندی جدیدی از مجموعه‌فهرست‌ها ایجاد کرد و آن‌ها را به چند فهرست مادر محدود کرد. فهرست‌های مادر که با ویژگی‌های خاص متنی و روایی زیر تعریف می‌شود، پراکندگی فهرست‌ها را در چند مجموعه جمع می‌کند:

۱. فهرستی که سوره ضحی در آن در اوایل بخش مکی آمده و انتهای بخش مدنی آن با سایر روایات ناهمگونی دارد: فهرست‌های ابوصالح و کلبی از ابن عباس در منابع مختلف و فهرست مقاتل از رجالش، با صرف‌نظر از اختلاف‌های موردی.

۲. فهرستی که سوره مائده در آن پنجمین سوره است: فهرست کرب از ابن عباس، فهرست عکرمة و حسن بصری و فهرست جابر بن زید، صرف‌نظر از اختلافات موردی. روایت بدون متن مجاهد نیز که مشابه فهرست عکرمة و حسن معرفی شده نیز ذیل همین مجموعه قرار می‌گیرد. فهرست حسین بن واقد نیز هرچند جایگذاری سوره مائده را تغییر داده و آخرین سوره نازل قرار داده‌است، اما به دلیل نقش او در نقل فهرست عکرمة و حسن، به نظر می‌رسد در اصل از همین فهرست منشعب می‌شود. فهرست مصحف امام صادق (ع) نیز به دلیل تطبیق کامل با روایت حسین بن واقد و نداشتن مستندات بیشتری از تبار آن در همین مجموعه قرار داده می‌شود.

۳. فهرستی که دو سوره آخر آن مائده و توبه است: فهرست عطاءخراسانی که با انتساب به ابن عباس نیز مشابه آن نقل شده‌است، فهرست زهری که تنها تفاوت آن با فهرست عطاء دارا بودن سوره حمد است، فهرست محمد بن عمر رومی و مکتوبه سعید بن سالم از نوشته‌های اهل مدینه که با صرف‌نظر از اختلافات موردی شاخصه‌های متنی مشترکی با روایت عطاء دارد. فهرست سعید بن مسیب از امام علی (ع) نیز صرف‌نظر از ورود حمد به ابتدای فهرست و چند مورد جابه‌جایی احتمالاً سهوی، همگرایی متنی زیادی با این مجموعه دارد. همچنین ترتیب چند سوره‌ای مصحف امام علی (ع).

فهرست سور مکی مجاهد و فهرست مقاتل از امام علی (ع) را به دلیل موارد متعدد ناسازگار با این مجموعه‌ها و در عین حال اشتراکاتی با هر کدام از آن‌ها دقیقاً نمی‌توان ذیل یکی از این سه مجموعه قرار داد.

این تعارض که روایات ترتیب نزول با اسناد متعدد نقل شده‌اند، اما هر کدام به نوعی مفرد، ضعیف و فاقد اعتبار هستند و نیز با متون مشابه اما دارای اختلاف نقل شده‌اند، در ادامه بررسی و تحلیل خواهد شد. تلاش می‌شود با یک نگاه کل‌نگر بر اساس این نتایج، روند شکل‌گیری، تکثیر و تحول فهرست‌های نقلی در منابع تحلیل و بازسازی شود.

۷. شواهد وحدت ریشه فهرست‌های نقلی

با ملاک قرار دادن تشابهات متنی، فهرست‌ها ذیل سه مجموعه قرار گرفتند. حال با ملاک قرار دادن تعدد طرق نقل و اعتبار و شهرت بیشتر، می‌توان نمایندگان این سه مجموعه، یا به عبارت دیگر مادر فهرست‌های نقلی را به ترتیب فهرست کلبی از ابوصالح کوفی، فهرست عکرمة و حسن بصری و فهرست عطاءخراسانی معرفی کرد. تفاوت این سه مجموعه کلی و سه فهرست مادر با یکدیگر و حتی با فهرست ناهمگونی چون مقاتل از امام علی (ع) با فهم خطاهای سهوی و کشف اعمال نظرهای عمدی قابل چشم‌پوشی است. برای مثال افزوده شدن چند سوره به انتهای بخش مدنی فهرست ابوصالح که در پژوهش دیگری سهو در پیوست آن‌ها به آخرین سوره نازل نشان داده شد (جان‌نثاری، ۱۴۰۳). مثال دیگر اضافه شدن سوره حمد به برخی فهرست‌ها و برخی نسخه‌های منابع آن‌ها است که نشان می‌دهد افزوده‌ای متأخرتر بر مبنای اعمال نظر است. با درک دلایل این اختلاف‌ها، می‌توان مجموعه فهرست‌ها را نیز کاملاً همگرا دانست. ارتباط میان این فهرست‌های مادر چنان است که می‌توان گفت شاکله کلی آن از مرجعی واحد اخذ شده‌است. شواهد و قرائن زیادی این وحدت تبار و ریشه را اثبات می‌کند که می‌توان آن‌ها را در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. شباهت زیاد فهرست‌ها با یکدیگر، بیشتر بودن موارد اتفافی و اندک بودن موارد اختلافی.
۲. جایگاه ثابت سوره‌هایی در فهرست‌ها که قرائن درون متنی و برون متنی آن جایگاه را برای آن‌ها تأیید نمی‌کنند و در سایر روایات و اجتهادات تاریخ‌گذاری زمان دیگری برای نزول آن‌ها تعیین شده‌است، سوره‌هایی مانند اعراف و انعام که قرائن نشان می‌دهد باید در زمانی متأخرتر نازل شده باشند.
۳. نشانه‌های مشترک لفظی در متن روایات و فهرست‌ها که قرینه‌ای برای همگرایی این فهرست‌هاست؛ برای نمونه:

۱-۳. نام‌گذاری‌های خاص سوره: مانند «تاسعه» یعنی یونس، در دو فهرست جابر بن زید و عکرمة-حسن؛

۲-۳. تشابه توضیحات مبنایی روایات: مانند عبارت «الاول فالاول» در دو روایت عطاء و روایت محمد بن عمر رومی؛

- ۳-۳. خطای مشابه: مانند ثبت «الاعراف» به جای «الاحزاب» (با وجود آنکه سوره اعراف در بخش مکی سور با نام المص آمده است) در دو روایت عطاء و زهری با اسناد کاملاً متفاوت که قرینه‌ای بر اشتراک منبع مکتوب است.
۴. ویژگی‌های خاص در ترتیب سور در برخی فهرست‌ها علیرغم بی‌ارتباط بودن اسناد آن‌ها، ویژگی‌هایی مانند:
- ۴-۱. قرار دادن مائده در ردیف پنجم نزول در فهرست کریب، جابر و عکرمة-حسن.
- ۴-۲. سوره‌های مکی در انتهای بخش مدنی در روایت ابوصالح از ابن عباس و روایت مقاتل از رجالش.
۵. اشتراک راویان و نقش آن‌ها در نقل روایات ترتیب و زمان نزول؛ مانند:
- ۵-۱. حسین بن واقد در روایت از عکرمة و حسن بصری، روایت امام سجاد (ع) از سوره‌های اول و آخر نزول و فهرست کاملی که نقل آن به خود او منتهی می‌شود.
- ۵-۲. ابن شهاب زهری در ترتیب ۴ سوره‌ای که طبری در تفسیر خود از او از عروة از عایشه نقل کرده است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ۱۶۲)، ترتیب ۴ سوره‌ای الفهرست ابن ندیم از قول او از محمد بن نعمان بن بشیر و فهرست کاملی که نقل آن به خود او منتهی می‌شود.
۶. اشتراک بوم یا فرقه راویان یک روایت و تفاوت با بوم یا فرقه راویان سایر روایات؛ مانند:
- ۶-۱. تفاوت بوم هر شاخه از روایات منسوب به ابن عباس: مدنی، مکی، کوفی، خراسانی/شامی.
- ۶-۲. نقش مؤثر کرامیه در نشر روایت سعید بن مسیب از امام علی (ع).
- توضیح آن که بعضی فهرست‌ها با وجود شاخصه‌های مشترک با فهرستی دیگر، هیچ راوی مشترکی ندارند، اما راویان خود آن روایت همگی یا غالباً از یک بوم یا فرقه‌اند. این می‌تواند قرینه‌ای بر آن باشد که فهرست از یک بوم به بوم دیگر یا به میان فرقه‌ای سفر کرده، اما با سندی مقبول ایشان و احتمالاً تغییراتی مطابق نظر صاحب نظران ایشان منتشر شده است.
۷. پدید آمدن اسناد جدید (پدیده تکثیر) و رشد وارونه سندها (رک. آقایی، ۱۳۸۹) در منابع به خصوص اسناد منتسب به امام علی (ع) و ابن عباس؛ مانند:
- ۷-۱. روایتی که در المبانی و زین الفتی در قرن ۵ به نقل از امام علی (ع) آمده است.
- ۷-۲. سندی که بیهقی و حسکانی در قرن ۵ برای ترتیب نزول مجاهد از ابن عباس آورده‌اند.
- این در حالی است که در منابع متقدم‌تر این روایات با چنین اسنادی وجود ندارند. نمونه بارز آن روایت زهری، روایت محمد بن عمر رومی و روایت حسین بن واقد در منابع کهن‌تر است که تلاشی برای منسوب کردن آن‌ها به صحابه نشده است. به همین دلیل هم حداقل با این اسناد منتشر نشده‌اند و برای شهرت نیاز به سندهای به ظاهر معتبرتر داشته‌اند.
۸. «کتاب» داشتن برخی از راویان کلیدی در اسناد روایات ترتیب نزول:

۸-۱. زهری صاحب کتاب ناسخ و منسوخ.

۸-۲. عطاءخراسانی صاحب تفسیر و کتاب ناسخ و منسوخ.

۸-۳. کلبی صاحب تفسیر.

۸-۴. حسین بن واقد صاحب کتاب ناسخ و منسوخ.

در اینجا دو مطلب قابل توجه است. یکی صاحب کتاب بودن این شخصیت‌های مؤثر در نشر فهرست‌های روایی، و یکی صاحب نظر بودن ایشان در بحث ناسخ و منسوخ. اولی پیوند جایگاه منابع مکتوب با نشر این فهرست‌ها را ثابت می‌کند و دومی انگیزه فقهی در تدوین و اخذ فهرست‌های ترتیب نزول را نشان می‌دهد.

۸. روند شکل‌گیری فهرست‌های نقلی در منابع روایی اولیه

فرضیه یکسانی ریشه و تبار همه فهرست‌های روایی، یک سؤال دیگر در پی دارد و آن این که این ریشه واحد چیست؟ آیا نقل از پیامبر (ص)، امام علی (ع) یا ابن عباس است؟ یا آیا کسی متأخرتر از ایشان مانند عطاءخراسانی یا زهری و یا حتی در نسل بعد، تاریخ‌دانی چون واقدی یا یک قاضی علاقه‌مند به بحث ناسخ و منسوخ چون حسین بن واقد چنین فهرستی را با اجتهاد خود بر ساخته و سپس با سندسازی‌ها و اعمال نظرها در طول زمان نشر یافته است؟

اگر همه فهرست‌ها را تحریرهای مختلف یک روایت فرض کنیم که از یک مرجع منشعب می‌شوند، آنگاه تعدد طرق نقل و منتفی بودن ارتباط و تباری برخی از این طرق با یکدیگر، این پاسخ را به ذهن می‌رساند که هسته اولیه این فهرست‌ها حداقل در حد شاکله کلی و ترتیب غالب در آن‌ها نمی‌تواند در زمانی متأخر از صحابه شکل گرفته باشد. همچنین بعید به نظر می‌رسد که این شاکله کلی، از اصل کار یک تابعی یا نسل‌های بعد باشد و توانسته باشد به این شکل گسترده و از طرق گوناگون منتشر شود. مثلاً اگر از زهری یا عکرمه و حسن آغاز شده باشد، حداقل اثری از چند طریق نقل دیگر از ایشان باید یافت شود. حتی این در مورد عطاء نیز صادق است. اسناد هر کدام از این روایات به تنهایی، نشان می‌دهد که تابعی قائل یا راوی فهرست نمی‌تواند آغازگر تدوین صورت اولیه فهرست بوده باشد.

با این وصف آیا می‌توان گفت این روایات نقل از خود پیامبر (ص) (بنا به روایت سعید بن مسیب از امام علی (ع)) یا نقل از امام علی (ع) یا ابن عباس است؟

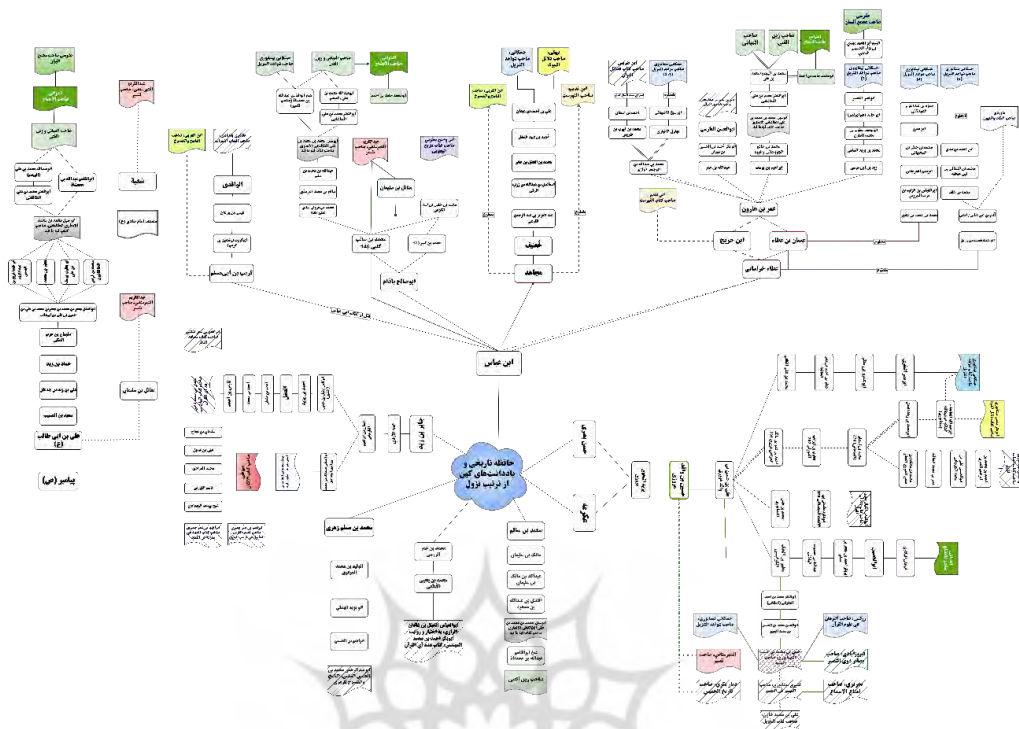
اعتبارسنجی روایات ترتیب نزول بر اساس معیارهای نقد حدیث، انتساب روایات ترتیب نزول به امام علی (ع) و ابن عباس را زیر سؤال می‌برد. تفرد در نقل در بعضی از روایات، تک منبعی بودن مرجع روایت، نقل مقطوع به موازات نقل منسوب به ابن عباس (عطاء و مجاهد)، عدم اتصال سند، جرح راویان و اضطراب متون روایات، این دو انتساب را از اعتبار ساقط می‌کند. همچنین توجه به این نکته که اگر این روایات در اصل منتسب به ابن عباس هستند، چرا باید روایت افرادی چون جابر بن زید،

عکرمه و حسن و زهری و حتی خود عطاء و مجاهد از طرق دیگر به صورت مقطوع نقل شده باشد و این انتساب اعتبارآفرین از آن حذف شود. بنابراین این ریشه واحد حداقل نقل مستقیم و روایت مشخصی از ابن عباس یا امام علی (ع) نیست. پس تدوین اولیه و نشر گسترده فهرست‌های نقلی با یک شاکله مشابه اما اعمال نظرهای متعدد چه ریشه‌ای دارد؟

نقل مکتوبه سعیدبن سالم، که هیچ منبعی به آن اعتنا نمی‌کند و به شکلی پر اشکال و بی‌توجه به جزئیات در زین الفتی گزارش شده است، بارقه فکری بازسازی شیوه تدوین اولیه فهرست‌های روایی را ایجاد می‌کند. حتی مؤلف زین الفتی نیز این روایت را به شدت نقد کرده و بی‌اساس می‌خواند. اما دلیل نقد او جزئیات روایت است، این که در مکتوبات دست مردم ممکن است خطا زیاد باشد و نقل از صحابه و تابعان نیست. اما کلیات این قضیه الهام‌بخش است. ترتیب نزول سور یا حداقل برخی سور به عنوان یک مطلب مهم دینی-تاریخی از همان زمان نزول در یادداشت‌برداری‌های اهل زمان نوشته شده است. همچنین طبیعی است که در زمان نزدیک به نزول، ترتیب نزول سوره‌های قرآن هنوز در خاطره بسیاری از افراد وجود داشته و در اوراقی مکتوب می‌شده است. این اوراق دست به دست می‌شدند، رونویسی می‌شدند و دهان به دهان گفته می‌شدند. اما طبیعتاً اختلاف نظر، تردید و فراموشی و اشتباه در رونویسی با خط تکامل نایافته آن زمان در آن راه داشته است. تابعان نیز پای درس ابن عباس و شاید از اوراق مکتوب او محتوایی نه به شکل فهرست، بلکه شرح و تفسیر در زمان نزول و دانشی از ترتیب نزول داشته‌اند. در قرن دوم، درست در زمانی که پدیده نسخ و اولین آثار مکتوب در ناسخ و منسوخ شکل گرفت (رک. قاسم‌پور و حاجی‌اکبری، ۱۳۹۷)، صاحب‌نظران این ترتیب‌های در جزئیات پراکنده و پراختلاف را سامان داده و با ترجیح اقوال و اعمال نظر بر اساس قرائن و شواهد، فهرستی دقیق به شاگردان خود عرضه کردند. این روند ادامه یافت و وقتی اساتید مرجع فقه و تفسیر و تاریخ مورد سؤال قرار می‌گرفتند یا ضرورت فقهی در بحث تقدم منسوخ بر ناسخ ایجاب می‌کرد، به این اختلافات موردی در فهرست‌ها پایان داده و نظر خود را اعلام می‌کردند. هر چند هر کدام نظری متفاوت داشته و اختلافات پایان نیافت. نمودار شبکه اسناد زیر با این نگاه کلی به روایات ترتیب نزول ترسیم شده است.^۳

^۳. تصویر با کیفیت این نمودار بر روی «این پیوند» قرار داده شده است. با بازخوانی رمزیننه زیر نیز این تصویر قابل مشاهده است:

شکل ۱- شبکه اسناد کلی روایات ترتیب نزول با در نظر گرفتن مرجع واحد اولیه برای آنها

مرجع و مبدأ اولیه یک نسخه واحد و مشخص از ترتیب نزول نیست، اما به طور کلی و با اغماض از اختلافات موردی محتوای مشابه همراه با موارد اختلاف مشخصی داشته است. برخی از این فهرست‌ها هم پیش از آن که از مبدأ اولیه الهام گرفته باشند، از یکی از روایات دیگر اخذ شده‌اند. باز می‌گردیم به بررسی فهرست‌های مادر: فهرست کلبی از ابوصالح، فهرست عکرمه و حسن بصری و فهرست عطاءخراسانی.

باید توجه داشت عکرمه و حسن هر چند بیشتر بصری شناخته می‌شوند، اسناد روایت ترتیب نزول آن‌ها نشان می‌دهد نشر اولیه این روایت در مرو خراسان و توسط حسین بن واقد مروزی (م ۱۵۷ق) یا پسر او اتفاق افتاده است. عطاء نیز هر چند خراسانی نامیده می‌شود اما روایت او در مکه و شام و سپس در دیگر بوم‌ها نشر یافته و تدوین و نشر اولیه آن از زمان خود عطاء (م ۱۳۵ق) آغاز شده است. اما روایت ابوصالح در همان بوم کوفه و احتمالاً توسط کلبی (م ۱۴۶ق) تدوین و منتشر شده است. با این وصف نشر اولیه فهرست عطاءخراسانی بر فهرست کلبی از ابوصالح و فهرست عکرمه و حسن بصری مقدم است و بیش از آن‌ها نیز شهرت یافته است. از اتفاق هر سه این افراد، صاحب کتاب بوده‌اند. تفسیر کلبی، ناسخ و منسوخ عطاءخراسانی و ناسخ و منسوخ حسین بن واقد که البته هیچکدام در دسترس نیستند.

زهري نیز صاحب کتاب ناسخ و منسوخ و تنزیل القرآن است و بر ایشان از لحاظ زمانی مقدم است و علاوه بر این فهرست، در سند روایت محمد بن نعمان بن بشیر و روایات اولین سوره نازل از عایشه نیز نقش دارد. اما شبکه اسناد روایات نقش مؤثری از او در نشر فهرست کامل ترتیب نزول را نشان نمی‌دهد، زیرا با طریقی مفرد نقل شده که جز کتاب منسوب به او در هیچ اثر دیگری نیامده است و به نظر می‌رسد انتساب این فهرست به زهري متأخر از زمان خود او و مأخوذ از فهرست عطاء باشد. نشان دادن ریشه یکسان و ریشه‌دار بودن در واقعیت خارجی نزول، هم مؤید ارزش و اعتبار کلی ترتیب‌های روایی است و هم راه نقد موردی در جایگاه هر سوره را، چه مورد اختلاف باشد و چه همه فهرست‌ها بر آن اتفاق داشته باشند، باز می‌کند.

نتایج

بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد تدوین و نشر فهرست‌ها به شکلی که در روایات نقل شده مربوط به زمان تابعان و بعد از ایشان است. با توجه به شاخصه‌های ارتباطی میان اسناد و متون روایات، فهرست‌های نقلی را می‌توان منشعب از سه فهرست مادر دانست که خود نیز در ریشه به یک مبدأ مشترک می‌رسند:

فهرست عطاء خراسانی (از ابن عباس)، فهرست کلبی از ابوصالح از ابن عباس و فهرست عکرمه و حسن بصری.

با توجه به اسناد روایات اولین نشردهنده این فهرست‌ها به ترتیب خود عطاء خراسانی، کلبی کوفی و حسین بن واقد مروزی بوده‌اند. ایشان صاحب کرسی و کتاب بوده‌اند و به نظر می‌رسد تدوین اولیه از سوی ایشان صورت گرفته است. در این میان فهرست عطاء قدمت بیشتری در تدوین و نشر و شهرت بیشتری در بین فهرست‌ها دارد و این احتمال وجود دارد که دو فهرست دیگر نیز در واقع اعمال نظر در فهرست عطاء خراسانی باشند. هر چند زهري نیز صاحب کتاب است و در سند چند روایت ترتیب نزول حضور دارد، اما عدم انتشار روایت او نشان می‌دهد انتساب فهرست کامل به وی متأخر و نامعتبر است. در مورد سایر فهرست‌ها نیز بررسی‌ها نشان می‌دهد اسناد هیچ یک از آن‌ها بر اساس اصول حدیثی معتبر نیست و انتساب هیچ کدام از فهرست‌ها به امام علی (ع) و ابن عباس قابل اثبات نیست. در عین حال بر اساس شواهد و قرائن می‌توان گفت این فهرست‌ها ریشه در مکتوبات، اقوال و حافظه تاریخی افراد نزدیک به نزول دارد. تدوین کنندگان اولیه فهرست‌ها که شخصیت‌هایی مؤثر، صاحب کرسی و صاحب کتاب بوده‌اند، با ترجیح میان اقوال مختلف یا اعمال نظر بر اساس مبانی خود، ترتیب ویژه‌ای را عرضه داشته‌اند. پیوند بحث نسخ با ترتیب نزول و توجه به این مهم که این شخصیت‌ها صاحب کتاب ناسخ و منسوخ و تفسیر بوده‌اند، تدوین و نشر فهرست از سوی این سه نفر را تقویت می‌کند.

پس از نشر اولیه فهرست‌ها، مداخله عمدی و خطای سهوی در جریان نقل و کتابت و استنساخ باعث تنوع بیشتر آن‌ها شده است. بدین صورت که صاحب‌نظران با اعمال نظر خود به حذف و اضافه

سوره حمد و جابجایی برخی سوره‌ها اقدام کرده و فهرست جدیدی به نام ایشان عرضه شده است. همچنین دنبال کردن متن فهرست‌ها در منابع و نسخه‌های مختلف آنها ورود خطاهای سهوی به متن فهرست را نشان می‌دهد. با این حال شکل‌گیری شاکله کلی فهرست‌های روایی و جایگذاری بسیاری از سوره بر مبنای واقعیت تاریخی نزول است و داده‌های بسیار ارزشمندی برای ترتیب نزول و تاریخگذاری سوره قرآن به شمار می‌آیند؛ اما به دلیل همگرایی همه فهرست‌ها به سوی فهرست عطاءخراسانی و اعمال نظرها و اشتباهات نقل و کتابت و استنساخ، هم سوره اختلافی در فهرست‌های نقلی و هم حد مشترک و اجماعی این فهرست‌ها به صورت موردی قابل نقد هستند.

گزارش‌ها و دستاوردهای پژوهش حاضر مقدمه‌ای برای پژوهش‌های تاریخگذاری قرآن و نقد فهرست‌های ترتیب نزول با استفاده از روش‌های نقلی مانند توجه به روایات سبب نزول و روش‌های اجتهادی مانند توجه به مضامین سوره است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابن ضریس، محمد بن ایوب (۱۴۰۸ق). فضایل القرآن و ما انزل من القرآن بمکه و ما انزل بالمدينة. تحقیق غزوه بدیر. دمشق: دار الفکر.
- ابن عبدالکافی، عمر بن محمد (۱۴۳۱ق). عدد سور القرآن-آیاته و کلماته و حروفه و تلخیص مکیه من مدینه. قاهره: مکتبه الامام البخاری.
- ابن العربی، ابوبکر (۱۴۲۷ق). الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم. چاپ سوم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷ق). الفهرست. تحقیق ابراهیم رمضان. چاپ دوم. بیروت: دارالمعرفه.
- آقایی، سید علی (۱۳۸۹). مواجهه محدثان مسلمان با پدیده رشد و آرونه سندها. مجله صحیفه مبین. ۴۸، ۲۰۶-۱۷۵.
- اندرابی، عمر بن محمد (۱۴۲۳ق). الايضاح فی القرائات العشر. تحقیق منی عدنان غنی، به راهنمایی غانم قدوری الحمد.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر (۱۴۰۸ق). مساعد النظر للإشراف علی مقاصد السور. تحقیق عبدالسمیع محمد احمد حسنین. ریاض: مکتبه المعارف.
- بکری، حسین بن محمد الدیار (بی تا). تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس. بیروت: دار الصادر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷). انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی. بیروت: دار الفکر.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۴). شناخت نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم. قم: موسسه تمهید.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین (۱۴۰۵ق). دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشریعة. تحقیق عبدالمعطی قلجی. چاپ اول. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- جان نثاری، سعیده؛ احمد نژاد، امیر و مهدوی راد، محمد علی (۱۴۰۳). پژوهشی درباره روایات ترتیب نزول ابن عباس از طریق ابوصالح، ماهیت و وثاقت. مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ۲۱ (۶۳)، ۵۷-۹۸.
- جعبری، ابراهیم بن عمر (۱۴۳۱ق). حسن المدد فی معرفه فن العدد. تحقیق بشیر بن حسن الحمیری. مدینه منوره: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.

جفری، آرتور (۱۳۹۲ق). مقدمتان لعلوم القرآن-المبانی لنظم المعانی. تصحیح عبدالله اسماعیل الصاوی. قاهره: مکتبه الخانجی.

حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۱ق). شواهد التنزیل لقواعد التنزیل. تحقیق محمدباقر محمودی. تهران: وزارت الثقافة والارشاد الاسلامی.

خازن، علی بن محمد (۱۴۱۵ق). لباب التأویل فی معانی التنزیل (تفسیر خازن). تصحیح عبدالسلام محمد علی شاهین. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.

دانی، عثمان بن سعید (۲۰۱۱م). البیان فی عد آی القرآن. تحقیق فرغلی سید عرباوی. بیروت: دارالکتب العلمیة.

ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۴ق). تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، محقق: بشار عواد معروف، بیروت، دار الغرب الاسلامی.

الرازی، فضل بن شاذان (بی تا). المختار من کتاب عدد آی القرآن بما أطبق علیه أهل البلدان وما زوي عن الصحابة والتابعین رضي الله تعالى عنهم وما تتابع علیه القراء والأئمة إلى عصرنا. تحقیق محمد بن عبدالله السریع. ریاض: مرکز التفسیر للدراسات القرآنیة.

رامیار، محمود (۱۳۶۹). تاریخ قرآن، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم.

زرکشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۰ق). البرهان فی علوم القرآن. تحقیق جمال حمدی ذهبی؛ ابراهیم عبدالله کردی و یوسف عبدالرحمن مرعشلی. چاپ اول. بیروت: دارالمعرفه.

الزهري، محمد بن مسلم (۱۴۲۹ق). الناسخ والمنسوخ فی القرآن الکریم. تحقیق مصطفی محمد ازهری. ریاض: دار ابن قیم.

سखाوی، علی بن محمد (۱۴۱۳ق). جمال القراء و کمال الإقراء. تحقیق عبدالکریم زبیدی. بیروت: دار البلاغة.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۲۶ق). الاتقان فی علوم القرآن. تحقیق مرکز الدراسات القرآنیة. مدینه منوره: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۲۱ق). التحبیر فی علم التفسیر. بیروت: دار الفکر.

شکری، احمد خالد و نزال، عمران سمیح (۱۴۲۳). علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم وسوره. اردن: جمعیة المحافظه علی القرآن الکریم.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۸۶ش). مفاتیح الاسرار ومصابیح الابرار (تفسیر الشهرستانی). تحقیق محمد علی آذرشب. چاپ اول. تهران: مرکز البحوث والدراسات للتراث المخطوط.

- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۵۳). قرآن در اسلام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طبرسی، فضل‌بن حسن (۱۴۰۸ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. با مقدمه محمد جواد بلاغی - محسن حسینی عاملی. تصحیح هاشم رسولی و فضل‌الله یزدی طباطبایی. بیروت: دارالمعرفة.
- عاصمی، احمدبن محمد و محمودی، محمدباقر (۱۴۱۸ق). العسل المصفی من تهذیب زین الفتی فی شرح سورة هل أتى. قم: مجمع احیای فرهنگ اسلامی.
- عسقلانی، ابن حجر احمدبن علی (۱۳۷۹ق). فتح الباری شرح صحیح البخاری. تحقیق محب‌الدین الخطیب؛ محمد فؤاد عبدالباقی و عبدالعزیزبن عبداللہ بن باز. بیروت: دارالمعرفة.
- العینی، بدرالدین محمودبن احمد (بی‌تا). عمدة القاری شرح صحیح البخاری. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیروزآبادی، محمدبن یعقوب (۱۴۱۶ق). بصائر ذوی التمییز فی لطائف کتاب العزیز. تحقیق محمد علی نجار و عبدالعلیم طحاوی. چاپ سوم. قاهره: جمهوریة مصر العربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلی للثئون الاسلامیة.
- قاسم‌پور، محسن؛ حاجی اکبری فاطمه (۱۳۹۷). بررسی تاریخی درون‌مایه نگارش‌های ناسخ و منسوخ در سده سوم و چهارم. مجله مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۲۴ (۶۳)، ۱۱-۳۶.
- ماوردی، علی‌بن محمد (بی‌تا). النکت والعیون. مراجعه و تعلیق سیدبن عبدالقصد عبدالرحیم. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- مسعودی، عبدالهادی (۱۳۸۹ش). آسیب شناخت حدیث. چاپ اول. قم: انتشارات زائر.
- مقریزی، تقی‌الدین احمدبن علی (۱۴۲۰ق). امتاع الاسماع بما للنبی من الأحوال والأموال والحفده والمتاع. تحقیق محمد عبدالحمید النمیسى. چاپ اول. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- نزال، عمران سمیح (۱۴۲۷ق). الوحده التاريخیه للسور القرآنیة. چاپ اول. دمشق / عمان: دار القراء/ دار قتیبه.
- نفیسی، شادی (۱۳۹۸). درایة الحدیث-بازیژهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین. چاپ دوازدهم. تهران: سازمان سمت پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- نکونام، جعفر (۱۳۷۳ش). بررسی ترتیب نزول قرآن در روایات پژوهشی در ترتیب روایی قرآن کریم). رساله دکتری، به راهنمایی دکتر سید محمدباقر حجتی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- نکونام، جعفر (۱۳۸۰). درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن. چاپ اول. تهران: نشر هستی نما.

النيسابورى، الحسن بن محمد بن الحسن بن حبيب (۱۹۸۸م). التنبيه على فضل علوم القرآن. تحقيق محمد عبدالكريم كاظم الراضى. بغداد: بي.جا.

واحدى، على بن احمد (۱۴۱۹ق). اسباب نزول القرآن. تحقيق زغلول كمال بسيونى. چاپ اول. بيروت: دار الكتب العلمية.

يعقوبى، احمد بن ابى يعقوب (بى.تا). تاريخ يعقوبى. بيروت: دار صادر.

نسخ خطى

ابن نديم، ابوالفرج محمد بن اسحاق. پاریس: كتابخانه ملی فرانسه.

أندرابى، احمد بن ابى عمر، الإيضاح فى القراءات العشر، تصوير تك نسخه خطى، استانبول.

بكرى، حسين بن محمد الديار (تاريخ كتابت: قرن ۱۲ هجرى). الخميس فى احوال انفس نفيس. عربستان: جامعة الملك سعود.

جعبرى، ابراهيم بن عمر. قصيده تقريبات المأمول فى ترتيب النزول.

خازن، على بن محمد (تاريخ كتابت: ۱۱۷۶ق). لباب التأويل فى معانى التنزيل. نسخه خطى اول. عمان: وزارت التراث و الثقافة.

_____ (تاريخ كتابت: ۱۱۷۸ق)، لباب التأويل فى معانى التنزيل. نسخه خطى دوم. عربستان: جامعة الملك سعود.

زهري، محمد بن مسلم (تاريخ كتابت: قرن هفتم). كتاب فيه النسخ والمنسوخ للزهري. ايلات متحده (نيوجرسى): كتابخانه دانشگاه پرینستون.

سيوطى، عبدالرحمن بن ابى بكر (تاريخ كتابت: ۸۷۸ق). الاتقان، نسخه خطى اول. ايلات متحده (نيوجرسى): كتابخانه دانشگاه پرینستون.

_____ (تاريخ كتابت: ۸۸۵ق). الاتقان، نسخه خطى دوم. نابلس: مخطوطات جامعه النجاح.

_____ (تاريخ كتابت: ۹۶۷ق). الاتقان، نسخه خطى سوم. اصفهان: موزه نسخ خطى دانشگاه اصفهان.

شهرستانى، محمد بن عبدالكريم (۱۳۶۸ش). مفاتيح الاسرار و مصابيح الابرار. تهران: مركز انتشار نسخ خطى - با همكارى كتابخانه مجلس شورای اسلامى.

الكيال، ابوالعباس (تاريخ كتابت: قرن ۹ يا ۱۰). عدد آى القرآن على مذهب اهل البصره. تهران: كتابخانه مجلس شورای اسلامى.

المبانی لنظم المعانی (بی‌تا). تصویر تک نسخه خطی. برلین.

زین الفتی فی شرح سورة هل ائی (کتابت ۱۱۱۴ق). تصویر نسخه کهن.

_____، تصویر نسخه خطی دوم، مرجع محمدباقر محمودی برای تحقیق و چاپ نسخه.

Noldeke, Theodor; Schwally, Friedrich; Bergstraser, Gotthelf; and Pretzl, Otto (2013). *The History of The Quran*. Adited and Translated by: Wolfgang H. Behn. Boston: Leiden, Brill.

Weil, Gustav (1844). *Historisch-kritische Einleitung in den Koran*. Bielefeld: Velhagen& Klasing.

